

RADOJE SIMIĆ

REČ KAO LINGVISTIČKA JEDINICA

U razvoju nauke o jeziku pojam reči ima vrlo čudnu sudbinu. U praskozorjima naše discipline, kod starih Grka, to je najznačajnija jezička jedinica. Stariji sofisti smatraju je materijalnom inkarnacijom duha. Ona je predmet čuvene raspre između »naturalista« resp. »realista« sa »konvencionalistima« resp. »nominalistima«, ovekovečene u Platonovom dijalogu *Kratylos*¹. Ali *lólos* »reč« ima nešto drukčiji smisao nego danas što joj se u nauci pridaje — ona znači i jedinicu govora i govor uopšte. U toku vekova pažnju istraživača sve više okupiraju drugi problemi, tako da reč dospeva na periferiju naučnih preokupacija. Uopšte, morfologija kao nauka gubi vremenom značaj za naučne novatore i prelazi u svojinu didaktičara kao moćno sredstvo za »mučenje mladih generacija«². Po rečima B. Delbrika, tek u eposi mladogramatičara stupa reč ponovo na naučnu scenu³.

Ali među teoretičarima našeg veka u odnosu na reč vladaju oprečna mišljenja. »Jedan od najdvosmislenijih pojmova u lingvistici«⁴, po rečima nekih lingvista, reč je čista iluzija⁵, a po drugima je to veštački izdvojen isečak govornog lanca⁶.

A. Belić definiše reč kao jedinstvo značenja, forme i funkcije⁷. Ta definicija je vrlo prihvatljiva. Međutim, jedna na prvi pogled nevažna pojedinost čini je gotovo neprimenljivom u analizi govornog toka: u njoj nema objašnjenja specifičnih obeležja značenja, forme i funkcije reči u odnosu na druge jedinice koje predstavljaju jedinstvo ta tri elementa. Npr., prema njegovom učenju, tzv. nepravde reči svih kategorija, zatim sve odnošajne reči, i prave i nepravde, po značenju

¹ W. Welte, *Moderne Linguistik* II, München, 1974, 731.

² K. Brugmann und B. Delbrück, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* III, Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen 1, Strassburg, 1893, 37.

³ Cit. mesto.

⁴ R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva* II, Zagreb, 1974, 293. A Martine reč smatra nepodesnom za definisanje i predlaže umesto nje poznati pojam moneme.

⁵ Ch. Bally, *Linguistique generale et linguistique française*, Berne, 1950. Isp. fn. 4.

⁶ N. 9. Marr, *Izbornyye raboty*, Leningrad, 1933—1937. Isp. fn. 4.

⁷ ANSSSR, Institut ruskogog jazyka, *Grammatika sovremennogo ruskogog literaturnogog jazyka*, Moskva, 1970, 30.

su sintagme, dakle, prema odlučujućem elementu svoje strukture ne mogu se svrstati među reči; s druge strane, sadržaj velikoga broja sintagmatskih tipova čini »jedinstvo pojma«, po čemu se one moraju izjednačiti s rečima.

U posljednjem izdanju jedinog pravog »slavističkog manifesta«, nesumnjivo najuticajnije i najčitanije knjige posvećene jednom živom slovenskom jeziku — u *Gramatici savremenog ruskog književnog jezika* pod redakcijom N. J. Švedove, — osnovnim obeležjima reči smatraju se dva formalna momenta: »poziciona stabilnost« i »unutrašnja stabilnost« tj. nemogućnost uklinjavanja drugih elemenata govora među delove njene. Ubedljiva kritika takvog shvatanja data je već ranije u radovima poslednjeg pravog patrijarha ruske slavistike, V. V. Vinogradova⁹. Ali ne samo periferni slučajevi kao r. *skalozub* : *zuboskal* ili sh. *vodonoša* : *nosivoda*, *kotlokrp* : *krpikotao*; r. *nikto* : *ni k komu*, *nezdorovitšja* : *ne očenš zdorovitšja*; sh. *nikoga* : *ni od koga* i sl., — već u izvesnom smislu i vrlo produktivni odnosi kao: *dati* : *da-va-ti*, *ispiti* : *ispi-ja-ti*; *kuća* : *kuć-ic-a*, *žena* : *žen-et-in-a* i sl., navode na sumnju u ispravnost takve definicije reči.

Ni druga dva kriterija uzeta zasebno takođe nisu dovoljna za određenje reči — značenje i funkcija. »Stvarno je nemoguće — kaže E. Sapir — odrediti reč na osnovu njene funkcije«¹⁰. V. Vinogradov, citirajući Fortunatovljeve reči: »Svaki glas u govoru koji u jeziku ima značenje diferencirano od drugih glasova koji se javljaju kao reči jeste reč«¹¹, — kritički primećuje pogrešnost takvog definisanja¹².

Gde tražiti rešenje? Može li nam inspiracija u traganju poslužiti prvobitno klasično obeležavanje ovim istim znakom kako jednog elementa govora tako i čitave govorne produkcije u datoj prilici ili o datom predmetu¹³. Već smo pomenuli da kod Grka na ovoj relaciji takođe nema strogih razgraničenja: *logos* (»iskaz«) se posmatra kao *lexeōn synthesis*, ali se često upotrebljava da obeleži isto što i *lexis* (»reč«).

⁸ A. Belić, *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, Beograd, 1958, knj. 1, II. i d. Kritiku takvih pogleda isp. kod Dž. Lajonza: »One well-known definition of the word runs as follows: 'A word may be defined as the union of a particular meaning with a particular complex of sounds capable of a particular grammatical employment'. This definition, it will be observed, makes it necessary condition that the word should be simultaneously a semantic, a phonological and a grammatical unit... But they are certainly not the only units to satisfy them. Entire phrases, like *the new book*, have a definite meaning, a definite phonological shape and a definite grammatical employment«, J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968, 200.

⁹ V. V. Vinogradov, *Russki jazyk — grammatičeskoe učenje o slove* Moskva, 1972, 14.

¹⁰ E. Sapir, *Language*, cit. prema nemačkom prevodu: *Sprache*, München, 1961, 37.

¹¹ F. F. Fortunatov, *Sravnitel'noe jazykoznanie*, Moskva, 1900.

¹² V. V. Vinogradov, *cit. d.*, 16.

¹³ Isp., npr., *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* MS V, 528, s. v.

¹⁴ Steinhilf, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, 1863.

Mnogi lingvisti novoga veka ističu izvesne oblike reči sa funkcijama koje se ne mogu okarakterisati kao »rečenični član«. Tu su na prvom mestu lični glagolski oblici latinskog, grčkog, slovenskih i drugih jezika koji imaju sličnu strukturu. Poredeći lat. *cum*, *cor*, *dico* i sl., E. Sapir dolazi do saznanja o prirodi reči koje je na prvi pogled rasplinjuto i naučno neprihvatljivo¹⁵: »reč može biti sve moguće, od jednostavnog pojma koji može biti konkretan i apstraktan, ili samo vezne prirode, kao u slučaju *pored*, *od* ili *i* — pa sve do izraza celog misaonog kompleksa (kao u latinskom *dico*, »ja kažem« ...)«. Upoređujući reč na jednoj strani sa prostom morfemom, i na drugoj sa rečenicom, Sapir kaže: »Stvarni formalni elementi, reči, mogu u određenim prilikama da se podudare sa jednim od dva funkcionalna elementa« (sa morfemom ili rečenicom)«.

Verovatno u osloncu na Sapira, L. Blumfeld se odlučuje na nešto u svakom slučaju još neobičnije: da reč i rečenicu podvede pod istu definiciju¹⁶. »U svakom iskazu neka lingvistička forma javlja se ili kao konstituent složenije forme, kao npr. *John* u iskazu *John ran away*, ili pak u nezavisnoj formi neuključenoj u neku širu (kompleksnu) formu, kao npr. *John* u eksklamaciji *John!* Kada neka lingvistička forma dolazi kao deo šire forme, kaže se da je u *uključenoj poziciji*; u suprotnom slučaju kaže se da je u *apsolutnoj poziciji* i da čini *rečenicu*«. »Reč je, pak, slobodna forma koja se ne sastoji... od (dve ili više) manjih slobodnih formi; drugim rečima, reč je *minimalna slobodna forma*.«

Blumfeldova definicija, ipak, ne može poslužiti kao precizno određenje reči kao lingvističke jedinice već samo kao uputstvo za njeno izdvajanje iz konteksta. Toga je i on svestan jer primećuje da ima reči koje se retko javljaju u apsolutnoj poziciji. Njih je lakše izdvojiti na osnovu »paralelizma sa apsolutnim formama«¹⁷.

Pokušaćemo sada da uvedemo neki red u Blumfeldovu terminologiju. Potrebno nam je da napravimo razliku između njegove *slobodne* vs. *apsolutne forme* i *uključene, vezane forme*. Koliko je tu pojmova? Pre svega, nećemo se složiti sa fonološkim tretmanom ovih distinkcija. Odnos *vezana* vs. *slobodna* forma očigledno ima i svoju *funkcionalnu perspektivu*: u pitanju su različite službe datih jezičkih jedinica koje nam treba identifikovati.

Poslužićemo se u tu svrhu istraživanjima A. Belića. Belić se nije mogao odlučiti kamo da pribroji Sapirove reči-rečenice, tj. lične glagolske oblike¹⁸. Ali između njegovih razmatranja i onih koje smo gore

¹⁵ E. Sapir, *cit. d.*, 37—38.

¹⁶ L. Blomfield, *Language*, London 1970, 174—175. I francuski lingvista Ž. Dibo smatra da je reč »autonomna jedinica sposobna da sama predstavlja višu jedinicu — rečenicu«: Jean Dubois, *Grammaire structurale du français — nom et pronom*, 10.

¹⁷ *Cit. d.*, 180.

¹⁸ A. Belić, *cit. d.*, 13—14: »...lični glagolski oblik za 1-vo i 2-go lice uvek je potpuna rečenica, a za treće lice može biti potpuna rečenica, ali može biti i reč koja se na pokazani način pripisuje kakvoj samostalnoj reči. Znači, ni u jednom od ovih slučajeva glagol nije samostalna reč: ili je rečenica, dakle, nije reč...«. Isp. i str. 190: »Tu imamo posla sa glagolskom složenicom po obliku, a sa dve zasebne pretstave po značenju«.

opisali postoji u nečem izvesna korespondencija: reči se dele u prvoj instanci na *samostalne*, tj. *nezavisne* i *nesamostalne*, *zavisne*. Postavićemo opet pitanje: koliko tu klasa ima?

I Blumflid i Belić verovali su da raspravljaju o dvema klasama lingvističkih formi, ali među njihovim klasama nema potpunog poklapanja. Belić svoje »nezavisne« reči posmatra u rečenici, dakle, u okvirima Blumfildovih vezanih formi. Reklo bi se da su slobodne forme van domena njegovog interesovanja. Ali raspravljajući o padežnim oblicima, Belić razlikuje sledeće njihove klase: »1) bez funkcije u govoru; 2) u dozivnoj funkciji; 3) u samostalnoj funkciji u rečenici; 4) u zavisnoj funkciji u rečenici«¹⁹.

Na ovom se mestu moramo podesiti na definiciju funkcije kod A. Belića: »funkcija je zbirni pojam: ona znači zbir ili skup svih službi ili celokupne upotrebe koje se određuju unutrašnjim elementima reči«²⁰. U prirodnom jeziku poseban znak se javlja ili kao konkretizovana jedinica govora, (*parole*) ili samo *in potentia*, kao priprema za govor (*langue*). Kakva je to »upotreba bez funkcije«? Evo njegovog objašnjenja: »Samostalna reč dobila je u nominativu zaseban oblik, i taj oblik uopšten je za samostalnu reč i kada je u rečenici, dakle, u funkciji pravog nominativa, i kada je izvan rečenice, dakle, u funkciji samo samostalne reči (npr. *lupus* se upotrebljava ili kao etiketa na kakvom predmetu ili kao samostalna reč u kakvoj zbirci reči, a tako isto se upotrebljava i u rečenici, npr. *lupus in fabula!* i sl.). Međutim, u savremenim modernim jezicima — čitamo dalje — ima i zasebnih oznaka za samostalnu upotrebu kakva predmeta i za njegovu upotrebu u rečenici (npr. u francuskom jez.: *loup* kao samostalna reč izvan rečenice i bez ikakve funkcije, *un loup* ili *le loup* kao nominativ u rečenici).«²¹

Ako ostavimo po strani reči u leksikonu, moramo reći da »etikete« predstavljaju konkretnu upotrebu reči, dakle, reči u određenoj funkciji. Ova je funkcija uporediva sa službom reči u tzv. »jednočlanim« rečenicima tipa r. *I skučno i grustno. — Horošo, — Učitbsja, učitbs i učitbsja, — Durak, — Von; sh. Dobro, Zdravo, — Hvala, — Divota, — Učiti, učiti i učiti, — Napred* i sl. Primećujemo u njima dve stvari: prvo, ovi iskazi imaju dvojaku signifikativnu vrednost, na jednoj strani reči u njima upotrebljene *denotiraju* izvesne pojave iz domena svog značenja, a na drugoj, one imaju *informativnu* vrednost, »izražavaju« nešto u vezi s tim pojavama: drugo, ni jedna ni druga od tih funkcija ne dobijaju formalno obeležje u nekom gramatičkom afiksu ili sl. Nesumnjivo je da i etiketiranje ima istu vrednost: *Apoteka, — Auto-put, — Zastava, Centroprom, — Novi Sad, — Lomljivo, — Gore, — Acetisal,* — i slični natpisi nisu tu samo da nazovu ono uza šta stoje, već i da obaveste o tome.

U takvoj se službi mogu naći, kako vidimo, raznorodne reči, i to ima, po mom mišljenju, izvesnog metodološkog značaja ne samo za proučavanje tipova iskaza (o čemu ovom prilikom nećemo govoriti)

¹⁹ A. Belić, *cit. d.*, 108.

²⁰ A. Belić, *cit. d.*, 265.

²¹ A. Belić, *cit. d.*, 109.

već i za posmatranje reči kao lingvističke jedinice. Reč u jednočlanom gramatički neobebeženom iskazu možemo smatrati da se nalazi u *apsolutnoj poziciji*, ili *samostalnoj funkciji*. Belićeva *nezavisna služba* u rečenici uporediva je sa Blumfildovom *slobodnom* pozicijom, a *vezana* pozicija odgovara *zavisnoj funkciji*. Mislim da se razlika poslednje dve najadekvatnije može formulisati u pojmovima *sintaksički slobodnih* vs. *vezanih* gramatičkih obeležja²². Pozicije bez sintaksički vezanih obeležja mogu se smatrati u rečenici slobodnim, »nezavisnim«, bolje reći, gramatički neutralnim.

Ako se vratimo problemu identifikacije reči u govornom lancu, vidimo da je tu od značaja paradigmatika perspektiva: reč se u uključenoj poziciji može identifikovati uz pomoć asocijacije sa neuključenom pozicijom. U fleksivnim jezicima, međutim, ovo nije dovoljan uslov za izdvajanje reči iz konteksta, već mu je neophodna dopuna koja predstavlja sintagmatsku perspektivu problema. Radi se o međusobnom razgraničavanju reči u kontaktu. Naime, koje će gramatičke morfeme obuhvatiti reč u uključenoj poziciji (bilo slobodnoj ili vezanoj), a koje će ostati izvan njenih granica — o tome ne može odlučiti direktno poređenje sa pojavnom formom date reči u apsolutnoj poziciji. Ovo poređenje po jednakosti (koje često nije ni moguće jer se izvesne reči vrlo retko javljaju kao samostalni iskazi) u svakom slučaju mora biti dopunjeno onim kompleksom paradigmatika korelacija u koje stupaju gramatičke morfeme što se kombinuju sa osnovnom morfemom ovoga ili onoga tipa. Neobično je ovde značajna Belićeva pouka da »samostalna reč«, tj. u našem tumačenju pojavna forma reči u samostalnoj funkciji (apsolutnoj poziciji), stoji u središtu paradigmatika odnosa »svojih« gramatičkih afiksa²³.

Gramatičke morfeme ili skupovi morfema koji ne stoje u pokazanom odnosu prema »osamostaljivim« rečima obično se u grafiji odvajaju u posebne reči, što, izgleda, uglavnom odgovara intuiciji²⁴. Ortografska pravila u jezicima se, ipak, međusobno znatno razlikuju, što pokazuje da, i kad se ostave po strani mnogobrojni prelazni slučajevi (isp. složene gramatičke forme glagola ili sl.), da u navikama pisanja velikog udela imaju momenti vanlingvističkog karaktera.²⁵ Poznato je stoga da se ortografska reč ne mora podudarati sa govornom jedinicom istoga ranga, niti po fonološkom sastavu ni po morfematskom.

Krajnji zaključak bio bi da reč nije samo semantička jedinica kojoj odgovara određeni kompleks fonema, već je to u prvom redu funkcionalni pojam: zbir funkcija povezanih paradigmatikim jedinstvom koje može dobiti izraza u zbiru gramatičkih oznaka. Fonološka obeležja — kao prozodijska ili sl. — samo su spoljašnji izraz funk-

²² Isp. autorov rad, *Sintaksička paradigmatika*, ZbFL XVIII/2 122. U *Gramatici* navedenoj u fn. 8, 303, razlikuju se sintaksička i nominativna (nesintaksička) gramatička značenja.

²³ A. Belić, *cit. d.*, 128.

²⁴ J. Lyons, *cit. d.*, 199.

²⁵ Ch. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York, 1958, 166.

cionalnih obeležja objedinjenih oko leksičkog značenja *čovek* — *čoveka* — *čoveku* — *čovekom*...; *pisati* — *pišem* — *pišeš* — *piše*..., i sl.) ili pak udruženih kao samo to leksičko značenje (*jer, pa; od, do, preko*...).

Jezička građa u dovoljnoj meri potvrđuje naše postavke. Na-vešćemo nešto primera koji to pokazuju.

Prvo treba pokazati kako je moguće da u jezicima kao srpsko-hrvatski reč kao lingvistička jedinica objedinjuje raznoznačne morfeme, od kojih su samo neke »kovalentne« (tj. javljaju se kao konkretne kombinacije, termin kovalencija upotrebljen je umesto »coocurrence« za koji mi se čini da u našem jeziku nema pandana), a druge su »izovalentne« (tj. alterniraju u istoj poziciji, tako da se ne mogu javiti istovremeno kao konkretna jedinica: *kuć-ic-e/e/i*...). Stvar je u tome što one izovalentne klase morfema koje su objedinjene u reč ne mogu činiti autonomnu paradigmatiku celinu, kako A. Belić genijalno primećuje, već je to jedinstvo ostvareno u odnosu korelativnih morfema prema osnovi (nije čudo npr. što mnogi lingvisti odriču mogućnost svođenja raznorodnih padežnih značenja na jedinstveno kategorijalno značenje »padež«).

Ova pojava ima i svoje naličje. Tiče se smisla kompozicije i derivacije reči. Jedinstvo osnove ostvaruje se samo u odnosu prema zajedničkim gramatičkim afiksima: složena reč nastaje u trenutku kad jedna od komponenata gubi autonomiju fleksije i dobija zajedničke gramatičke afikse sa drugom reči (isp. *Banja Luka* — *Banje Luke* — *Banjoj Luci*, a: *Banjaluka* — *Banjaluke* — *Banjaluci* i sl.). Poslednja bi opaska značila negaciju mogućnosti tvorbenih procesa u reči bez fleksije, i u jezicima bez flesije. Ovde se moramo podsetiti da ima niz sekundarnih pojava koje prate kompozicione i derivacione procese (pojave fonološke, pre svega prozodijske prirode) i koji se u jedinstvenom sistemu reči mogu analogijom prenositi s jedne kategorije na drugu. No i pored toga, dobro nam je poznata zbrka u pravopisu oko »sastavljenog« i »rastavljenog« pisanja priloških i drugih reči bez fleksije. Iako nas se ono drugo pitanje ne tiče direktno, napomenućemo da istraživači odriču mogućnost kompozicije reči u jezicima kao što je kineski ili sl. Paradigmatska perspektiva izolacije reči u takvim jezicima očigledno nema takav značaj kao kod nas.

Drugo je pitanje: koja je primarna komponenta i pokazatelj da među morfemima postoji paradigmatički odnos što ih objedinjuje u jednu reč. Odnosi na planu sadržaja tu su odlučujući. Kao dokaz mogu nam poslužiti poznati slučajevi supletivizma. Oni nisu ništa drugo do razni stupnjevi integracije dveju ili više reči u jednu. Pored uobičajenih primera poznatih iz gramatike navešćemo ovde slučaj npr. superlativa prideva u srpskohrvatskom jeziku. Prefiksacija kao jedan od dva procesa leksičke tvorbe preuzima ulogu gramatičkog sredstva (*drag* : *draž-i* : *naj-draž-i* i sl.).

Suprotni procesima integracije paradigmi jesu dezintegracioni pokreti, koji se ogledaju u raznovrsnim jezičkim pojavama. Uzmimo npr. analitizam. Kod glagolskih reči on može biti jedan od pokazatelja sinteze gramatičkih formi (isp. *ići ću*, na jednoj strani, i na drugoj mnogo diskutovano *raditi ću* / *radiću*). Kod reči sa deklinacijom, me-

đutim, zamena principa postpozitivnosti rasporeda gramatičkih morfema prepozitivnim položajem predloga, i ekspanzija ovih drugih formacija na račun prvih, navodi mnoge stručnjake na pomisao da slovenski jezici — a među njima i srpskohrvatski — idu sigurnim putem zamene sintetičke deklinacije analitičkim konstrukcijama *predlog + imenica* u neutralnom obliku. I u jednom i u drugom slučaju koegzistencija autonomnih i vezanih paradigmatških skupova omogućava transformaciju jednog u drugo.

Belićev princip »maksimalne distance«, tj. izolacije reči kao jedinice za sebe, dovodi katkada do njenog isključenja iz paradigme i stvaranja idioma. To nije ništa drugo do leksikalizovanje gramatičkih obeležja. Isp. npr. *redom, širom, noću...: uzgred, usput, nizbrdo, udno, uvrh, ujutru/ujutro, uveče* i sl.; *kradom, krišom; pitom, lakom*, i sl. Delimična leksikalizacija izvršena je kod imeničkog roda, jer su sredstva za obeležavanje roda integrisana u osnovu.

Principski značaj imaju i slučajevi paradigmatške perintegracije. Reč ili njeni oblici prelaze iz jedne paradigme u drugu. Najpoznatiji primer za to je istorijat infinitiva (i supina), koji je po poreklu padežni oblik glagolske imenice, a danas je član glagolske obličke sisteme. Suprotan put zapažamo kod participa, koji dobijaju karakter pridevskih reči, ili sl.

Da zaključimo. Opšti princip izolacije reči iz govornog lanca jeste »sintagmatska izolativnost«, »osamostaljivost« reči, tj. mogućnost njene upotrebe u ulozi minimalnog iskaza neuslovljenog kontestom. Reč ipak nije samo to. I oni elementi složenih struktura koji preostaju izolacijom »osamostaljivih« reči jesu takođe jedinice toga nivoa, tj. jesu reči. Neophodnu dopunu ovome čini princip »paradigmatške izolativnosti«, tj. jedinstvo osnove i gramatičkih morfema koje se s njom kombinuju u »uključenim« pozicijama.

Reč bi u tom slučaju predstavljala skup morfema objedinjenih na osnovu dva opisana principa. Tamo gde ovi principi u jeziku ne deluju reč i morfema ne razlikuju se, tj. nisu posebne jezičke jedinice. Martineov termin monema tamo bi bio opravdaniји od gornja dva.²⁶

²⁶ Isp. fn. 4.

¹² Isp. npr. *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, MS V, 528.